

KS. CZESŁAW GALEK

MYŚL PEDAGOGICZNA BOLESŁAWA PRUSA
NA TLE POZYTYWIZMU POLSKIEGO*

Bolesław Prus (1847-1912) pozostawił po sobie nie tylko bogatą spuściznę literacką, ale również bezcenne świadectwo epoki w postaci tekstów publicystycznych. Ta pierwsza doczekała się wielu opracowań i syntez, obejmujących zarówno całość twórczości¹, jak i pojedyncze dzieła² Również

Ks. dr CZESŁAW GALEK – Katedra Pedagogiki WSZiA w Zamościu; adres do korespondencji: ul. Parkowa 33, 22-437 Łabunie; e-mail: czgalek@poczta.onet.pl

*Autoreferat pracy doktorskiej, obronionej 20 IV 2004 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II, a przygotowanej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Edwarda Walewandra. Jej recenzentami byli: prof. dr hab. Stanisław Mauersberg z Polskiej Akademii Nauk i prof. dr hab. Ryszard Kucha z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

¹K. Wojciechowski. *Bolesław Prus*. Lwów 1913; L. Włoddek. *Bolesław Prus. Zarys społeczno-literacki*. Warszawa 1918; poświęcony Prusowi numer „Wiadomości Literackich” 1932 nr 1; także numer „Ruchu Literackiego” 1934 nr 10; K. Turcy. *Bolesław Prus a romantyzm*. Lwów 1937; F. Araszkiewicz. *Bolesław Prus. Filozofia, kultura, zagadnienia społeczne*. Lublin 1948; tenże. *Prus w świetle własnej biblioteki*. Wrocław 1951; P. Żbikowski. *Program literacki Bolesława Prusa*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 9:1955 vol. X sectio F s. 253-283; S. Melkowski. *Poglądy estetyczne i działalność krytycznoliteracka Bolesława Prusa*. Warszawa 1963; Z. Szwejkowski. *Twórczość Bolesława Prusa*. Warszawa 1972²; poświęcony w całości Prusowi podwójny numer „Przeglądu Humanistycznego” 1983 nr 9/10; *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*. Wybór tekstów, opracowanie i wstęp E. Pieścikowski. Warszawa 1988; E. Pieścikowski. *Nad twórczością Bolesława Prusa*. Poznań 1989; *Bolesław Prus. Twórczość i recepcja*. Red. E. Łoch, S. Fita. Lublin 1993; B. Bobrowska. *Bolesław Prus – mistrz pozytywistycznej kroniki*. Białystok 1988.

²F. Araszkiewicz. *Bolesław Prus. Placówka*. Lublin 1946; S. Fita. „Placówka” *Bolesława Prusa*. Warszawa 1980; Z. Szwejkowski. „*Lalka*” *Bolesława Prusa*. Warszawa 1927; H. Markiewicz. „*Lalka*” *Bolesława Prusa*. Warszawa 1973²; Z. Przybyła. „*Lalka*” *Bolesława Prusa. Semantyka – kompozycja – konteksty*. Rzeszów 1995; T. Budrewicz. „*Lalka*”

życiorys Prusa niewiele kryje już tajemnic przed chcącym ogarnąć losy pisarza czytelnikiem³, a ilość przyczynków dotyczących rozmaitych aspektów jego życia, twórczości i działalności przerasta możliwości ujęcia ich tu w choćby skrócony wykaz⁴. Zdecydowanie słabiej od spuścizny literackiej przebadany jest zbiór publicystyki Prusa, a dotychczasowe opracowania kładły główny nacisk na stronę warsztatową jego dziennikarstwa⁵. Z kolei myśl pedagogiczna pisarza nie znalazła – jak dotąd – gruntownego naświetlenia, nie licząc kilku szkicuujących tę tematykę opracowań. Stało się tak ponieważ z uwagi na oryginalność tej myśli, z drugiej zaś strony z uwagi na wyjątkową rozległość jej elementów, rozsianych po całej niemal spuściźnie piśmienniczej pisarza.

Zasadniczym celem badawczym pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Edwarda Walewandra jest ukazanie całokształtu myśli pedagogicznej Bolesława Prusa na ogólnym tle ideowym polskiego pozytywizmu. W obu przedmiotach badawczych starano się sięgać do źródeł. Badania te są ukierunkowane na kilka kluczowych pytań:

- w jakiej mierze spostrzeżenia i opinie Prusa oparte są na przesłankach ideologicznych pozytywizmu, a w jakiej zaś stanowią wynik obserwacji, sądów i przekonań, w których pisarz nie odwołuje się do żadnej ideologii?
- jak dalece problematyka wychowawcza ma u Prusa odniesienie do wartości chrześcijańskich?

Konteksty stylu. Kraków 1990; E. Paczowska. „*Lalka*” czyli rozpad świata. Białystok 1995; J. Kott. *O „Lalce” Bolesława Prusa*. Warszawa 1950; E. Pieścikowski. „*Emancypantki*” Bolesława Prusa. Warszawa 1970; J. Kulczycka-Saloni. *O „Faraonie” Szkice*. Wrocław 1955; E. Pieścikowski. „*Dzieci*” Bolesława Prusa. Wrocław 1980; J. Putrament. *Struktura nowel Prusa*. Wilno 1936; J. Kulczycka-Saloni. *Nowelistyka Bolesława Prusa*. Warszawa 1969.

³ Z. Szweykowski. *Głowacki Aleksander*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. VIII. Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960 [reprint 1990] s. 117–121; G. Pauszer-Klonowska. *Trudne życie. Opowieść o Bolesławie Prusie*. Warszawa 1963; *Bolesław Prus 1847–1912. Kalendarz życia i twórczości*. Oprac. K. Tokarzówna, S. Fita, pod red. Z. Szweykowskiego. Warszawa 1969; T. Tyszkiewicz. *Bolesław Prus*. Warszawa 1971; E. Naturska. *Ogień pod granitem (O Bolesławie Prusie)*. Warszawa 1972; J. Kulczycka-Saloni. *Bolesław Prus*. Warszawa 1975⁵; K. Tokarzówna. *Młodość Bolesława Prusa*. Warszawa 1981; Z. Wróblewski. *To samo ramię*, Warszawa 1984; E. Pieścikowski. *Bolesław Prus*. Poznań 1998.

⁴ Por. *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”* T. 17. Vol. I: *Bolesław Prus (Aleksander Głowacki)*. Oprac. T. Tyszkiewicz pod kier. Z. Szweykowskiego i J. Maciejewskiego. Warszawa 1981 (zwłaszcza *Opracowania* – s. 77–156).

⁵ J. Maciejewski. *Publicystyka felietonowa Bolesława Prusa*. Warszawa 1957 [odb. z „Kwartalnika Prasoznawczego” 1957 nr 4]; B. Bobrowska. *Bolesław Prus. Mistrz pozytywistycznej kroniki*. Białystok 1999.

– w jakim stopniu obserwacje Prusa mogły być wykorzystane w szkole i działalności pedagogicznej?

Centrum myśli Prusa stanowiła drobiazgowo przemyślana teoria moralności, oparta na trzech ideałach: użyteczności, doskonałości i szczęścia. Teoria ideałów znalazła już swoje miejsce w badaniach nad dorobkiem Prusa, jednak opracowana została w oderwaniu od całości jego myśli pedagogicznej⁶. Zajmowano się również jego myślą pedagogiczną, wszakże wydaje się, że dotychczasowe publikacje na ten temat marginalizowały jej zasadniczy punkt odniesienia: teorię ideałów. Pewien wyjątek stanowi tu rozprawa *Pedagogika społeczna Bolesława Prusa* autorstwa Ryszarda Wroczyńskiego⁷, w której Prus określony został jako autor „najbardziej skończonego systemu praktycznej filozofii życia” oraz „najwybitniejszy rzecznik pracy organicznej, twórca najpełniejszego jej programu” wśród pozytywistów⁸.

Tematycznie zbliżona do prezentowanego studium była wydana przed ponad 40 laty krótka rozprawa Henryka Kaczorowskiego *Poglądy pedagogiczne Bolesława Prusa*⁹. Jednakże z wywodów autora zdaje się wynikać, że ogrom wypowiedzi pisarza na tematy wychowawcze to nic innego, jak swego rodzaju spontaniczna działalność wielkiego umysłu, zapłodnionego wybranymi ideami rodzącej się na Zachodzie nowej pedagogiki i żywo reagującego na polską rzeczywistość. Do tego publikacja ta została oparta na bardzo wąskim materiale źródłowym.

Tak więc nie było dotąd w literaturze przedmiotu – czy to pedagogicznej, czy też zajmującej się pozytywizmem polskim, czy wreszcie dotyczącej samej twórczości omawianego autora – opracowania, które na podstawie szerokiej bazy źródłowej podejmowałoby próbę podsumowania całości myśli wychowawczej pisarza. Tę lukę wypełnia prezentowana praca.

Główną grupę źródeł wykorzystanych w pracy stanowią zbiorowe wydania tekstów Prusa: *Kroniki* (t. 1-20), opublikowane w latach 1953-1970 pod redakcją Zygmunta Szwejkowskiego, oraz *Pisma* (t. 1-29), przygotowane przez tego samego badacza w latach 1948-1950. Podstawowymi źródłami są także teksty pedagogiczne Bolesława Prusa, a wśród nich kluczowe roz-

⁶ F. A r a s z k i e w i c z. *Bolesław Prus i jego ideały życiowe*. Lublin 1925. Celem tej pracy było wykazanie związków funkcjonalnych między teorią ideałów Prusa a jego twórczością literacką. Dzieło to „przekonywa, że pod barwnymi ścianami jego fikcji artystycznej legły solidne, jednolite fundamenty poglądu na świat starannie przemyślanego” (J. K r z y ż a n o w s k i. *Przedmowa*. Tamże s. XII).

⁷ „Oświata i Kultura” 1947 nr 9/10 s. 503-518.

⁸ Tamże s. 503, 505.

⁹ „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962 nr 3 s. 415-450.

prawy: *Szkic programu w warunkach obecnego rozwoju społeczeństwa*¹⁰ i *Najogólniejsze ideały życiowe*¹¹ Ponadto wykorzystano współczesne wydanie odczytu pisarza *O ideale doskonałości*¹²

Należy podkreślić szczególną wagę *Kronik* jako zbioru źródeł dla badanego tematu. Ich rozległość tematyczna jest tak ogromna, że nie da się ich ująć w określonych ramach tematycznych. Poruszone w nich zostały bowiem wszystkie dziedziny życia ludzkiego w zakresie zarówno indywidualnym, jak i społecznym.

Zbiór przestudiowanych źródeł uzupełniają wybrane, nieujęte w wydaniach zbiorowych, artykuły i listy pisarza, a także opracowania z dziedziny pedagogiki, które ukazały się w czasie i pod wpływem myśli pozytywistycznej. Jako wpływ rozumie się tutaj nie tylko wprowadzenie myśli pozytywistycznej do pedagogiki, ale również polemikę z tymi poglądami i prezentowanie ideałów wychowawczych, które tę myśl kwestionowały lub podejmowały z nią dyskusję. Jako zbiór źródeł pomocniczych dla niniejszej pracy uwzględniona została także liczna i dobrze opracowana literatura wspomnieniowa związana z pisarzem i jego epoką.

W pracy zostały wykorzystane liczne opracowania dotyczące Bolesława Prusa – jego życia, twórczości i myśli. W ramach literatury przedmiotu zebranej na potrzeby rozprawy posłużono się monografiami, rozprawami i artykułami dotyczącymi polskiego pozytywizmu, autorstwa wybitnych polskich polonistów (H. Markiewicz, J. Kulczycka-Saloni, S. Fita, J. Maciejewski i in.), a także o wiele węższą grupą opracowań związanych z programami pedagogicznymi pozytywizmu (W. Danek, Ł. Kabzińska, R. Wroczyński). Istotne dla pracy było również wykorzystanie opracowań z zakresu historii wychowania (R. Kucha, S. I. Możdżeń, K. Poznański, R. Wroczyński i in.), historii filozofii (Cz. S. Bartnik, L. Kołakowski, W. Tatarkiewicz), historii Polski (S. Kieniewicz, L. M. Bogucka, I. Kostrowicka). Nie mniej ważne były współczesne opracowania z zakresu pedagogiki, umożliwiające konfrontację zasadniczych elementów myśli pedagogicznej Prusa ze współczesną refleksją w tej materii (S. Hessen, S. Kunowski i in.). Ponadto ze względu na szerokość zainteresowań Bolesława Prusa komentarz do jego refleksji wymagał posłużenia się obszernym zbiorem literatury z zakresu teologii, psychologii, etyki, a nawet duchowości.

¹⁰ Warszawa 1883.

¹¹ Warszawa 1905²

¹² Warszawa 1982.

Generalną zasadą, jaką przyjęto w dysertacji, było oparcie jej na źródłach tak gruntownie, aby wydobyć i uporządkować w możliwie jak najszerszym zakresie wypowiedzi Bolesława Prusa związane z tematyką wychowawczą. Problem metodologiczny, jaki powstaje przy synchronicznym korzystaniu z tak różnych rodzajów źródeł, jak publicystyka i literatura piękna, został w pracy rozwiązany przez położenie akcentu na *Kroniki*, a więc publicystykę, oraz prace teoretyczne z zakresu pedagogiki jako główny materiał do ustaleń w badanym zagadnieniu. Obrazy literackie stworzone przez pisarza posłużyły więc jedynie do ilustracji jego poglądów wyrażanych otwarcie w tekstach dziennikarskich. Wyjątkiem od tej reguły są te fragmenty literackie, które krytyka ponad wszelką wątpliwość uznała za wyraz poglądów autora, jak np. wykład profesora Dębickiego (*Emancypantki* t. 4). W badaniach tego typu, koncentrujących się zasadniczo na publicystyce, istotnym zagadnieniem jest wybór metody badawczej. Z uwagi na tę specyfikę najszerszej stosowano metodę analizy treści. Elementami analizy literackiej posłużono się jedynie w nawiązaniu do przyjętych już ustaleń na polu historii literatury.

Struktura pracy stanowi wynik przeprowadzonej analizy myśli pedagogicznej Bolesława Prusa. Studium wychodzi od tła historycznego epoki, w której pisarz działał i pisał. Bez znajomości bowiem specyfiki warunków społeczno-politycznych, jakie panowały na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX wieku, nie sposób zrozumieć genezę i wyjątkowy charakter polskiego pozytywizmu. Stanowił on bowiem przede wszystkim program społeczno-ekonomiczny, poparty nowym programem literackim. Przedstawiona dalej charakterystyka tego nurtu ideowego wskazuje, pod jak wieloma względami różnił się polski pozytywizm od tego, co rozumiano pod tym terminem w Europie Zachodniej.

Podstawę koncepcji wychowawczych Bolesława Prusa ukazuje rozdział II, w którym zawarta jest analiza jego koncepcji człowieka, społeczeństwa, ideałów życiowych i sama koncepcja wychowania. Składają się one na główne rysy decydujące o oryginalności badanego autora na tle pozytywizmu polskiego.

Szczegółowe rozwiązania problemów wychowawczych podawał Prus po wnikliwej obserwacji stanu społeczeństwa. Obrazem tych analiz jest rozdział III, ukazujący ocenę Prusa kondycji poszczególnych warstw społeczeństwa i jego zadań w programie rozwoju społecznego ukierunkowanego na realizację podstawowych ideałów. Rozdział IV poświęcony jest myśli Prusa dotyczącej wychowania ogólnospołecznego, a więc swoistej pedagogii, która w ramach urzeczywistniania założeń pracy organicznej chciała wychowywać

całe społeczeństwo. Ukazuje środki i pola działań, jakie przewidywał dla rozwinięcia tego rodzaju globalnego projektu wychowawczego. Kolejna część pracy dotyczy obserwacji i postulatów Prusa w dziedzinie wychowania i kształcenia dzieci i młodzieży oraz jego projektów na polu szkolnictwa. Ostatni, VI rozdział sumuje zawartość publicystyki i prozy pisarza w kwestii wartości, jakie afirmował i przekazywał w swoich wypowiedziach na tematy wychowawcze. Przedstawiony jest tu generalny, aksjologiczny profil jego myśli, co stanowi zarazem zwieńczenie przeprowadzonej w pracy analizy.

Rekapitulując wyniki badań, trzeba stwierdzić, że dokładny przegląd beletrystycznej i publicystycznej twórczości Prusa dokonany w prezentowanej pracy ukazał temat wychowania jako centralny punkt odniesienia w piśmienicznym dorobku badanego autora. Wychowawcze intencje, leżące u podstaw całej jego działalności, każą uznać go za pozytywistę *par excellence* w myśl tezy mówiącej, że cały program polskiego pozytywizmu miał charakter wychowawczy. Należy jednak pamiętać, że pozytywizm polski nie był jednolitym kierunkiem światopoglądowym, lecz nurtem społeczno-ekonomicznym, zakładającym jedynie pewne ogólne cele i promującym wybrane postawy. Dlatego bardziej szczegółowa analiza wypowiedzi publicystycznych i dokonań literackich Bolesława Prusa skłania do zdecydowanego odróżnienia go od pozostałych luminarzy pozytywizmu z kilku powodów.

Przede wszystkim Prus czerpał z idei powszechnie akceptowanych w gronie polskich pozytywistów, lecz czynił to twórczo, uzupełnił mianowicie własną myślą socjologię Herberta Spencera. Pisarz wprawdzie przejął koncepcję „organizmu społecznego”, jednak jego ewolucję postrzegał w świetle „prawa wymiany usług” między poszczególnymi „komórkami”, „tkankami” i „narządami” tego organizmu, odmawiając decydującego wpływu na życie społeczne prawu walki o byt. Odrzucał więc spencerowską i ewolucjonistyczną wizję starcia sił egoizmu i altruizmu w społeczeństwie jako dla niego korzystnej. Egoizm był dla Prusa wypaczeniem, dewiacją i chorobą organizmu społecznego.

Autor *Lalki* rozwinął także samodzielnie refleksję etyczną, przekuwając rozważania nad ideałami, prowadzone w ramach etyki ewolucjonistycznej, na oryginalną teorię ideałów. Był to system określany przez komentatorów twórczości Prusa „praktyczną filozofią życia”, w którym obok znanych ideałów szczęścia i użyteczności autor *Emancypantek* przyjął także ideał doskonałości. Filozofia ta była wyrazem dążeń Prusa do zracjonalizowania zarówno intuicyjnie poznawanych i sankcjonowanych religijnie norm moralnych, jak i całego spektrum zjawisk społecznych oraz życiowych doświadczeń jednostek.

Nie miał też Prus złudzeń – w przeciwieństwie do wielu innych zwolenników pozytywizmu – co do możliwości zapewnienia szczęścia ludzkości poprzez sam tylko postęp nauki i techniki. Ufał w możliwości tzw. postępu, lecz nie powierzał mu innej funkcji, jak tylko wspomagania człowieka w jego dążeniu do osiągnięcia szczęścia. Źródło szczęścia odkrywał bowiem we wnętrzu ludzkiej istoty, a jego osiągnięcie uzależniał od usilnych starań o własne doskonalenie się człowieka.

Zdecydowanie więc badany autor nie był wykonawcą niczyjego programu, lecz na podstawie twórczo rozwiniętych, wybranych wątków myśli pozytywistycznej oraz własnych przemyśleń opracował swój własny program wychowawczy. Myśl Bolesława Prusa wpisuje się zatem tylko w najogólniejszych terminach w linię ideową polskiego pozytywizmu. Oddaje np. jego charakter jako ruchu społeczno-ekonomicznego pod hasłem „przebudowy społeczeństwa i zorganizowania od podstaw pracy cywilizacyjnej” Łączy się też nierozdzielnie z ideą pracy organicznej, co stanowiło drugi ogólny rys myśli pozytywizmu polskiego. Trzecim łącznikiem między myślą Prusa a ideami pozytywistycznymi jest wykorzystanie publicystyki i literatury pięknej jako środków oddziaływania wychowawczego.

Etykę, którą proponował Prus, należy zaliczyć do systemów etyki autonomicznej, gdyż obiektywne normy moralne nie leżą w kręgu jej zainteresowania. Mimo to często nawiązuje on do wiary w Boga i do nieśmiertelności ludzkiej duszy. Są to dla niego podstawowe odniesienia, dzięki którym człowiek zyskuje poczucie sensu życia. Odniesienie do wartości chrześcijańskich ma w jego myśli wychowawczej dwojaki charakter: występuje na poziomie werbalnym oraz ujawnia się w strukturze poglądów pisarza. W publicystyce oszczędnie, ale wyraźnie ujawnia on własną postawę religijną. Kościół i religia najczęściej są przez niego oceniane jako czynniki cywilizacyjne, obrzędy religijne – ujmowane pod kątem czysto psychologicznym, a ludzie Kościoła chwaleni są o tyle, o ile angażują się jako działacze w pracę organiczną. Jednakże w nielicznych przypadkach ujawnia też pisarz głęboką osobistą wiarę; dzieje się to zwłaszcza w wypowiedziach, w których pragnie on odwołać się do argumentów ostatecznych. W tych przypadkach zawsze są nimi słowa Ewangelii. Te wypowiedzi to zachęty i rady ściśle wychowawcze, Prus argumentuje jednak nie za wiarą w Ewangelię, lecz zakładając tę wiarę u czytelników, podaje argumenty ewangeliczne wspierające jego własny system – teorię ideałów.

W szczególny sposób należy podkreślić fakt, że działalność Bolesława Prusa i jego myśl wychowawcza nie skupiała się tylko na werbalnym gło-

szeniu teorii. Był on przede wszystkim obserwatorem życia, praktykiem i organizatorem. Ogromna większość jego wypowiedzi to bezpośrednie rady, wskazania i projekty gotowe do tego, by je podjąć i realizować. Najbardziej ambitne z nich, takie jak np. projekt reformy systemu nauczania w Królestwie Polskim, nie zostały niestety wdrożone w życie. Stała temu na przeszkodzie polityka władz zaborczych. Wiele innych jednak, jak np. kolonie letnie, szkoły zawodowe, instytucje sanitarne, lecznicze i uzdrowiskowe, czytelnie, porady z zakresu samokształcenia, kultury fizycznej i sportu, konkretne apele i wysiłki na rzecz postępu cywilizacyjnego na wsi, w przemyśle, w rzemiośle itd. – doczekały się realizacji i przyniosły dobre owoce.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć o jednym charakterystycznym wymiarze myśli wychowawczej Bolesława Prusa, którym było jego szczególne ustosunkowanie się do narodu polskiego. Mimo że teoria, którą opracował, odnosiła się do człowieka w ogólności, Prus ogniskował swoją uwagę głównie na Polakach i pełnym rozwoju społeczeństwa polskiego. To podporządkowanie interesowi narodowemu teorii pomyślanej jako uniwersalna ukazuje kolejny – obok ewangelicznego – głęboki fundament myśli pisarza.

W ostatecznym rozrachunku Prus – wychowawca, głęboko wierzący w Boga, literat i publicysta – jest także, a może przede wszystkim, patriotą zatroskanym o „swoich” Rodaków poucza, o nich się troszczy, karci ich, strofuje, opisuje, bada, leczy, a przede wszystkim kieruje do szkół i do użytecznej pracy. Rozległość jego wychowawczej pasji daje powód do tego, by za Adamem Grzymałą-Siedleckim¹³ nazwać go prawdziwym i wielkim Wychowawcą Narodu.

---

¹³ *Mickiewiczowski ton u Prusa (na dziesięciolecie śmierci autora „Lalki”)*. W: *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*. Wybór tekstów, opracowanie i wstęp E. Pieścikowski. Warszawa 1988 s. 284.